

„De az emberek szükséglete, hogy autentikus és szabad életet éljenek, nem múlik el”

Koltai Mihály Bence és Zsurzsán Anita beszélgetése
a 70 éves Tamás Gáspár Miklóssal

Zsurzsán Anita

Idén ünnepeltük Marx születésének kétszázadik évfordulóját. Hogyan értékeled ma Marxot a saját gondolkodásodban, van-e valami, amit Marx kapcsán újragondoltál az utóbbi húsz évben, amiben megváltozott az álláspontod, ahhoz képest, ahonnan a kilencvenes évek végén elindultál?

Tamás Gáspár Miklós (TGM)

Változás van, de nem nagyon éles változás. Nyilvánvaló, hogy a kiindulási pontom bizonyos értelemben negatív volt, amennyiben a mainstream politikai filozófiától eltávolodtam, mert nem adott megoldásokat sem teoretikus, sem praktikus kérdésekre, amelyek felmerültek ezelőtt körülbelül húsz évvel. Például különösen arra a kérdésre nem, hogy hogyan alakulnak ki immáron többedszer, sokadik alkalommal liberális képviselési rendszerekből autoritárius, etnikai-soviniszta, fasiszta (hit)rendszerek. Mindez úgy, hogy a liberális rendszerek egy pillanatra óriási győzelmet arattak '89-ben, és úgy látszott, hogy riválisaik, a kelet-európai létező szocializmusok összeomlottak, és összeomlott egy csomó diktatórikus rendszer másutt is. Nagyon hamar kiderült, hogy nincs a rendszerben annyi összetartó, kohezív elem, hogy ezeket a konfliktusokat akkor is el tudja kerülni, ha a nagy osztályháborúk korszaka láthatólag véget ért. Tehát az én kiindulópontom nem egészen az volt, mint a kicsit későbbi nemzedéké, az antiglobalizációs mozgalmaké. Amikről – kicsit később

– ők beszéltek, az igazságtalanság, a globális egyenlőtlenség, ez nem olyasmis volt, amiben valaha is kételkednünk kellett: mármint hogy a szisztéma földrajzilag és kulturálisan egyenlőtlen, ez mindig így volt. Ez az egyenlőtlen fejlődés és az imperializmus következménye. Ennek az egyik folyománya ma, az antiglobalista mozgalmak eltűnése után, nem több, mint az 1960-as *tiers-mondisme* fölújulása, romantikus nyugatellenesség és a strukturális-regionális egyenlőtlenségek visszavezetése a nyugati metropolisz vezetőinek politikai szándékaira, ami veszélyesen közel áll Mussolini elméletéhez „a burzsoá nemzetekről” és a „proletár nemzetekről”. Engem nem ez vitt bele a marxi teóriába, hanem a lehetetlensége az egalitárius társadalmak és kultúrák és a gazdasági rendszer együttélésének, miközben a kapitalizmus a régi ellenfeleitől, mindenekelőtt a munkásmozgalomtól, megszabadult. Itt sok fontos történelmi kérdés van, amely nyilvánvalóan befolyásolja a politikailag érdeklődő embert az elméleti választásaiban is. Ezeket most tisztábban tudom megfogalmazni, mint húsz évvel ezelőtt, mindenekelőtt a következő kérdést: ha körülnézünk a Szovjetunió kívüli Európában 1940-ben, azt látjuk, hogy a nyugati munkásmozgalmakat kivétel nélkül mindenütt legyőzte a fasizmus. A nyugati munkásmozgalom, amelybe Lenin is vetette a reményét, meg mindenki más is, s amelyről a szocialista baloldal lényegében azt gondolta, hogy a fejlett kapitalista országokban, legalábbis a válság sújtotta részében, forradalmi mozgalmak sikerrel fognak járni – megszűnt, és a dinamikáját átvette a fasizmus, különösen a nemzetiszocializmus (amint ezt Justus Pál 1942-ben írott, 1945-ben megjelent kitűnő könyve, *A szocializmus útja* kimutatja; ez egyébként a második világháború utáni kelet-európai kritikái marxizmus talán legjobb műve; a kommunisták követelésére már akkor bezúzták, ma könyvritkaság). Alapvetően mindenki azt gondolta, hogy Németország, Közép-Európa, a volt Habsburg-monarchia lesz az a hely, ahol a forradalom kitör, itt voltak a legnagyobb baloldali pártok: ehelyett jött a teljes vereség: a fasizmust Európa nem győzte le soha. A fasizmust külső erők győzték le, a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia. Ha ezek a külső hatalmak nem avatkoztak volna be, kényszerek folytán 1939/40, illetve 1941 után a Szovjetunió is, akkor ma is a Harmadik Birodalom uralkodnék Európában: nem voltak komoly ellenerők. Ez tökéletes kudarc volt, ahol az antikapitalista morális energiákat a polgárságot legyőző, de a kapitalizmust megtartó és fejlesztő fasizmusok használták föl, s ahol az osztályharc egalitárius aspektusát a zsidósággal, a modernista értelmiséggel azonosított liberalizmus és kommuniz-

mus ellen irányították át, amelyből az európai szocializmus igazából soha nem tért magához. Nyilvánvalóan Kelet-Európában nem lettek volna szocialista rendszerek a Szovjetunió nélkül. Nem mintha nem lett volna igazából gyökerük (volt is baja Rákosinak a tizenkilences, tanácsköztársasági proletár és paraszti veteránokkal), de nyilván nem vették volna át a hatalmat ilyen simán, mint ahogy azt a Vörös Hadsereg, Sztálin bizonyos kalkulációi ellenére, végül is lehetővé tette.

Mindazok az emancipatorikus energiák, amelyeket a marxista ihletésű munkásmozgalmak, szociáldemokraták, kommunisták, baloldali kommunisták képviseltek, teljes vereséget szenvedtek, ez lényegében a kapitalista fölsőbb hatalmi struktúrák győzelme volt, ha nem is a polgárságnak (mint korporációnak) a győzelme, hanem a militarizmusé meg az imperialista bürokráciáé, és főleg a hadseregeké és a többi erőszakszervezeteké. Tehát a kelet-európai szocializmusnak nem '89-ben volt az első történelmi veresége, hanem a harmincas években, és abból lényegében soha nem tért magához. Azóta nem voltak európai méretű, sikeres forradalmi kísérletek, '68 kivételével, ahol a hatalom kérdése nem tevődött föl közvetlenül, csak Franciaországban egy pillanatra.

Amikor '89-ben ez a dolog dicstelenül befejeződött Európában, akkortól fogva a horizontot betöltötte a tőke, minden teljesen egységesen kapitalista volt, bár nyilvánvalóan nem abban az egyszerű értelemben, ahogy a XIX. században, a klasszikus polgári társadalomban, amelyben a burzsoázia politikailag is, főleg parlamentárisan uralkodik. Ma bürokratikus hatalmak, államok, mindenféle integráló intézményhálózatok segítségével a kapitalizmus lényege fönny marad akkor is, ha a polgárságnak a politikai hatalma azóta megint csökken. Ahogy a régi proletariátus eltűnt, úgy a régi típusú, a vállalataihoz kötött, a társadalomban kulturálisan elkülönülő, saját világnézettel rendelkező burzsoázia se az, ami volt. Elég sajátos földrajzi nézőpontról – ami az én esetemben változott is, mert ezekben az években nagyon sok időt töltöttem Amerikában és Nyugat-Európában, különféle egyetemeken tanítottam –, szembe kellett nézni vele, hogy a polgári képviselői rendszerek (nem demokráciák, ez helytelen elnevezés: *representative government* és *rule of law* a pontos kifejezés, a „demokrácia” visszaélés a szavakkal) nem jutnak el a céljukig, nem sikerül belső békét és szabadságot és stabilitást teremteniük, miközben nincsen igazi alternatíva. Hol van az Ész Korszaka? Hol van az individuum virágzása? A spontaneitás, a családi elszigeteltségben virágzó, érzelmileg mély magánélet? Hol van a tökéletesedés, a műveltség elmélyülése,

a tekintélyek alóli fölszabadulás? Ezeket ígérte (saját magának) a polgári társadalom, s ebben nem kisebb kudarcot vallott, mint a világtörténelmi értelemben vett szocializmus. A horizontot betölti a kapitalizmus anélkül, hogy igazán győzne, anélkül, hogy elérné a célját. A kapitalizmus természetesen nem pusztán gazdasági rendszer, ugyanis vannak politikai és morális céljai is, és ezeket a célokat nem sikerült elérni, a tőkés rendszerek mélységesen represszív rendszerek, tehát lényegében a polgári forradalmaknak az emancipatorikus céljai épp úgy nem teljesültek, mint a szocialista forradalmak emancipatorikus céljai, megmaradtak represszív rendszereknek. A represszió természete változik, arra volt jó a kritikai elmélet a huszadik században, hogy ezeket a megváltozott represszív rendszereket érthetővé tegye. Végül is, az a kérdés, hogy ha semmiféle emancipatorikus energia nem marad, ha a kritikai elmélet a szó tág értelmében – a kapitalizmussal szemben kritikus társadalomtudományi-filozófiai gondolkodás – teljes mértékben tragikus, pesszimiztikus, a frankfurtiak esetében még olykor konzervatív is, amennyiben az elnyomás változó konfigurációit látja a történelemben, nem egyebet (ahogy Voltaire mondta: a történelem csak *tableau des crimes et des malheurs...*) akkor... – nos, akkor mi legyen? Különösen úgy, hogy ha az ember a mélyére néz a marxi rendszernek, ott számos okot talál politikai értelemben a pesszimizmusra. Mire gondolok? A társadalmi reprodukció elemei nem egyszerűen csak alkalmazkodnak a kapitalizmus alaptermészetéhez, hanem belőle származnak. Az emberi együttélés formái, a városoktól a családig, az oktatástól a különféle kulturális rendszerekig, művészetekig, az élvezetekig, mindazokig a forrásokig, amelyekből az emberek mégis csak örömeiket, élvezeteiket, szenvedélyeiket merítik, mind a kapitalizmus folyamányai. Minél inkább tagja valaki a társadalomnak, annál inkább lesz rabja az eldologiasodott struktúráknak, és *A tőkében* nincs leírva semmi, ami ennek ellentmondana. Marx nem véletlenül nem használja a kapitalizmus szót, mert a tőkés társadalmat történelminek tekinti, de mégis nagy kérdés, hogy nem ez-e mégis a történelem vége a frázis legpesszimiztább értelmében? Hiszen a szocializáció totális, és kihat a technikai rendszerekre, kihat az életvilágra, nem lehet azt mondani, szemben Habermas föltételezésével, hogy a „rendszer”-t el lehet választani az „életvilág”-tól. Ez egyszerűen nem állja meg a helyét, föltéve hogy Marxnak igaza van, és nekem úgy tetszik, hogy igen. Másrészt komplex társadalomban szükségesek a közvetítések, ezért van szükség uralomra, pénzre, nyilvánosságra, tudományra, csakhogy a modern kapitalizmusban ez nem pusztá

eszköz vagy rendszeren kívüli, autonóm mozzanat, itt a társadalom lényegéhez tartozik, hogy minden közvetített. Így a közvetlenségre irányuló vágyak önlegyözőkké, öncsalókká változnak, ezért van az egész huszadik századi és mai művészetnek ez az eltéveszthetetlen íze, ami a csalódásé, a dezillúzióé, az elérhetetlen közvetlenségé. Miért végződik a modern irodalomban minden szerelmi történet rosszul? Tulajdonképpen, ha belegondolunk, a XIX. században a nagyregények többsége a házasságtörésről szól, azaz arról, hogy nem lehet összeegyeztetni az érzéseket az intézményekkel, és hogy minden autentikus érzés ki van téve ennek a mulandóságnak, mert egyszerűen a fölörlődést, a dörzshatást, amit az intézményesség és a közvetettség kifejt, egyszerűen nem bírja el a szubjektivitás. Barátságok tönkremennek, az emberek csalódnak egymásban: Stendhal, Flaubert, Tolsztoj, Ibsen, Strindberg. Ez az érzés aztán egészen metafizikai magasságokig emelkedik a jelenkori irodalomban Elfriede Jelinektől Krasznahorkai Lászlóig. Húsz éve még létezett a liberális, demokratikus triumfalizmus, legalábbis rosszul tájékozott emberek között, s bár lehetett látni, hogy óriási baj van, bár 1989-ben történt erőfeszítés a polgári eszmények fölfrissítésére és fölelevenítésére, sok tekintetben őszinte törekvés, de ennek nyilvánvalóan meg kellett buknia, nem voltak igazán eleven forrásai. Amikor én először elkezdtem tájékozódni egyrészt olyan rendszerellenes konzervatívok felé, mint Leo Strauss vagy Carl Schmitt, nagyjából ugyanekkor, nem jókedvemben tettem. Alapvetően elméleti segítségre volt szükségem, mint minden embernek: azért fordul valaki az elmélethez, mert megpróbálja megérteni azt, ami történik, ha nem is vele személyesen, de a világával, a közvetlenebb világával. Akkoriban nekem elég többféle világ volt, mert kétlaki voltam, nyugati és kelet-európai.

Koltai Mihály Bence

Tehát mára nyilvánvalóvá vált a polgári demokrácia válsága. Hogy látod, van-e értelme azokra a jelenségekre alkalmazni a fasizmus fogalmát, amik Nyugaton, illetve Kelet-Európában megjelennek? A klasszikus marxista fasizmuselméleteket sematikusán összefoglalhatjuk mint a „preventív ellenforradalom” elméleteit, ahol a fasizmus a radikális, a tőkés hegemoniát megkérdőjelező mozgalmak ellen megszerveződő erő. Ami most történik, az nem kérdőjelezi-e meg ezeket az elméleteket annyiban, hogy Kelet-Európában az utóbbi húsz évben nem voltak ilyen mozgalmak, amiket le kellett volna verni? Érdemes-e a történeti fasiz-

musból kiindulva megpróbálni megérteni, ami zajlik, akár Nyugaton, akár Kelet-Európában?

TGM

A legnagyobb mértékben. Ugyanis a posztfasizmus is preventív jellegű, mert ha nem is nevezném politikai értelemben körülírható elégedetlenségnek vagy lázongásnak, történeti állapotunk a kétségbeesés az elérhető életformák kilátástalansága miatt. A rendszernek ez a passzív elutasítása rendkívül nagymérvű. És még ma is folyik a szocializmus legyőzésére irányuló történelmi küzdelem. Ez a keleti szocializmus történelmi vereségével nem ért véget, „tisztogató hadműveletek” zajlanak, ugyanis a szocializmus történelmileg sok mindent jelent. Egyrészt magában hordozta, különösen Ázsiában és Kelet-Európában és más elmaradottabb országokban, a történelem legnagyobb igazságtalanságának a problémáját, a paraszti tömegekkel kapcsolatos iszonyatos történelmi tapasztalatokat – mégis a parasztság volt a történelemben a legnagyobb elnyomott osztály, és vele történtek a legborzalmasabb dolgok évezredekig. A parasztság az az osztály, amely soha, percekre se győzött. Ezt meg kellett szüntetni, amiben a történeti szocializmus komoly szerepet játszott. Ma az összes, még a XVII–XVIII. századból származó emancipatorikus mozgalmak teljes örökségét föl kell számolni: föl kell számolni a polgári fölvilágosodás és a szocializmus örökségét, itt valóban most már egyértelmű harc folyik minden emancipációs hagyománnyal és törekvéssel, észjárással és praxissal szemben, és ebben nincsen semmi új. Herbert Marcuse 1939-ben írta le, hogy miért folytatott látszólag értelmetlen antiliberalis harcot a nemzetiszocializmus, amikor az igazi ellenfelei a szociáldemokraták és a kommunisták voltak. Éppen azért, mert a nácik nagyon világosan tudták, hogy az ő kapitalista államukat el kell szakítani mindenfajta fölvilágosodástól és emancipatorikus törekvéstől, beleértve a polgári humanista aspirációkat (be is jelentették a nácik, joggal, hogy 1933-ban „Hegel – és Kant – meghalt”), és tudták, hogy ezek az emancipációs formák, ha távolról is, de rokonai egymásnak.

Az az alapvető módszer, hogy a társadalom konfliktusait *osztálykonfliktusból etnikai konfliktussá* változtassák, nem változott semmit. Az elnyomó kapitalista állam mindig ezt csinálta, amióta létezik. A '89-es pillanat egyfajta liberális internacionalizmust képzelt el saját utópiájának, szabadverseny, nem létező határok, személyek, tőkék,

árak, eszmék szabad áramlása stb., és még az ebben rejlő kis fölszabadító elemeket is meg kell semmisíteni, mert a rendszer nem stabil. A stabilitását éppen olyan elemek ássák alá, amelyeket a posztfasizmus kihasznál, mert az etnikai, faji konfliktusok veszélyeztetik a kapitalizmus stabilitását is, és nyilvánvaló, hogy ezeknek a hámba fogása, hogy húzzák a kapitalista államok szekerét, nagyon fontos föladat. A rasszizmus és az etnicizmus konfliktust jelent népek és államok között, és a védővamos, etatista és nacionalista korszakok háborúkkal szoktak járni, amit nyilván maga a nagyburzsoázia általában nem nagyon kíván, de ettől még megkaphatja. Én azt gondolom, hogy *ma háborús veszély van*, s pont úgy, ahogy az 1910-es években, nem tudjuk pontosan, hogy kik lesznek a hadviselő felek, de hogy a védővamos, rasszista, etatista, tekintélyelvű, sovén, nemzetiségeket, etnikai kisebbségeket üldöző-zaklató-elnyomó politika nem a világbékéhez vezet, azt nem nehéz fölismerni. Mindenesetre megpróbálkoznak vele, láthatólag mindenütt az uralkodó osztály és a politikai vezető csoportok evvel kísérleteznek, hogy elejét vegyék az emancipatorikus, egalitárius osztályküzdelmeknek. Amelyeknek az esélyei elég gyöngék a tőketulajdon nélküli osztálytöredékek valóságos ellentétei miatt. Itt lép be a *menekültkérdés*, amelynek a globális méreteiről a kelet-európaiak mindig megfeledkeznek. Az európai menekültforgalom, ha szabad így fogalmazni, semmi ahhoz képest, ami más földrészeken van. De a társadalmi imagináriusnak a megszállása hiánytalan. Ez jelentős siker, ugyanakkor jelentős kockázat is, mert azt jelenti, hogy állandó krízis, konfliktus, zűr van. Ami Chemnitzben történt nemrég, az mégsem volt jellemző Németországra, ez ijesztő volt mindenkinek, a reakciósnak is, akik mégis csendet, rendet, békét szeretnének. De nem kapják meg.

Visszatérve az alapkérdésekre: a most már kormányzó szélsőjobboldal részéről mindenütt ez az erőteljes és tudatos harc folyik a francia forradalom óta bekövetkezett emancipatorikus törekvések ellen. Ahogy apám mondta valamikor, talán 1955-ben, kisgyerek voltam még: *itt állunk a legnagyobb bajban párt nélkül*. 1955-ben ez eredeti kijelentés volt, de most ez maga az evidencia. Itt állunk a legnagyobb bajban párt nélkül. A Párt mint történelmi absztrakció, az antikapitalista erők politikai expozitúrája. A Párt. És ebben az értelemben már nincs párt. Nincs pártunk, és azért nincs, mert nem lehet. Ez ma már az elméletfejlődésben is visszatükröződik. Ha megnézed azt, kik az igazán nívós marxisták, távolságuk a munkásmozgalmi praxistól egyre nő. Ha megnézed például az értékkritikai

(*Wertkritik*) vagy a *Neue Marx-Lektüre* értékes és nagyszerű munkáit vagy Heide Gerstenberger történelmi írásait, látod, hogy a marxizmus ma rendkívül radikális ellenkultúra és szimbolikus ellenvilág legjobb esetben, de még csak nem is utópikus. Magában az elméleti praxisban van szubverzív energia. Közben teljes egészében elkülönül azoktól a marxizmus lényegétől távol álló politikai elemektől, amelyek jellemezték a munkásmozgalom történetét, mint az osztályharc vulgáris értelmezése, az egalitarizmus, a kezdeti modernitás különféle előítéletei és technicizmusa, amelyek komoly szerepet játszottak a XIX. században és a XX. század első felében az empirikus munkásmozgalomban. És ez a távolság egyre nő. Ami egyrészt a tisztázás szempontjából pozitívum, de politikailag rendkívül aggasztó tünet. A régi munkásmozgalom mindig szövetségi rendszerekben haladt előre, mert önmagában sosem képviselte az abszolút többséget, mindig magával vitt más kizsákmányolt rétegeket, az ideológiáikkal együtt. Ami összefogta ezeket, az népjóléti és egalitárius, a személyi autonómia és személyi szabadságok kiterjesztésére irányuló, polgári eredetű, bár a kapitalizmustól valamilyen értelemben elváló politikai fantáziavilág volt, amely óriási eredményeket hozott létre, ezt eszem ágában nincsen tagadni. Mind a szociáldemokrata jóléti állam, mind pedig a létező szocializmus Kelet-Európában óriási eredményeket hozott. Különösen az 1950-es, 60-as, 70-es években. Nekünk Kelet-Európában ez az egyetlen érvényes és sikeres modernitásmodellünk: pont ez. Ferge Zsuzsa mondja, hogy ez (1965–1985) volt az *aranykor*. Magyarország történelmi fejlődése szempontjából ez cáfolhatatlan tény. Akkor volt a leggyorsabb civilizációs és életszínvonalbeli, ipari és gazdasági és szociális fejlődés. Ennyiben pozitív az álláspontom ezekkel a reformista, posztstálinista szisztémákkal szemben, most hogy nagyobb a történelmi távolság, egyszerűen látom a civilizációs eredményeiket, ami különösen a mai rombolásból visszafele nézve, hát édes istenem... Szégyen ide vagy oda, irigylésre méltó. Nyilvánvaló, hogy életünkben még egyszer nem fogunk olyan Kelet-Európában élni, ahol olyan kifejlett és tág kulturális rendszerek legyenek, mint amilyenek voltak az 1960-as, 70-es években. Olyan tudományos kutatás, olyan könyvkiadás, olyan színház, olyan film, nem lesz soha még egyszer, az biztos. Ahhoz egy egész társadalom erőfeszítésére volt szükség, amelyet a szocialista állam meg tudott szervezni. És meg is akarta szervezni, mert a kultúra volt a „valóságosan létező szocializmus” transzcendens eleme. Nem a vallás, mert hiszen istentagadó volt, a kommunista utópia szintén nem lehetett az,

mert arról le kellett tenni a kényszerek hatása alatt, és akkor maradt az elképesztő művészetkultusz, amelyet éppen most zúznak szét a magyarországi kultúrharcban, de másutt is, elsősorban pénzfelvonással és uszító, szélsőjobboldali propagandakampányokkal. Magyarországon ez radikálisabb, ki is mondják, hogy nem kell az akkor megteremtett kultúra, akkor sem, ha semmi szocialista jellege nincsen. (A Kádár-kor irodalma és művészete tisztán polgári jellegű, a kor legnépszerűbb írója Szabó Magda, ha a ponyvától eltekintünk. Most pedig az akkor megszületett *polgári irodalom* – Esterházy és mások – ellen folyik a posztfasiszta küzdelem, lásd Marcuse följebb idézett tanulmányát.) Az, hogy a jelenlegi posztfasizmus a múlt vagy a jövő ellen harcol, viszonylag alárendelt kérdés, de hogy a harc valamilyen értelemben a szocializmus ellen folyik, a még nem létező és a már nem létező szocializmus ellen, az elég világos.

Zsurzsán Anita

Ha már szóba hoztad, nagyon is van kérdésünk a kultúrharccal kapcsolatban. Az egész idei évnek a fő diskurzusa az volt, hogy a jobboldal magához tért ezen a téren, és szeretne kialakítani egy saját kultúrát. Félretéve a jobboldali–baloldali kultúra dichotómiát, lehet-e ma beszélni proletár kultúráról és a burzsoáziának a kultúrájáról? Ezt Lukács gyakran tematizálta, hogy az eddigi kultúrtörténet gyakorlatilag a burzsoázia kultúrája, egyszerűen azért, mert a munkásosztály azzal volt elfoglalva, hogy dolgozzék, nem pedig azzal, hogy alkosson. Szerinted 2018-ban a kapitalizmusban történő kultúrateremtéssel kapcsolatban lehet-e még beszélni proletár kultúráról vagy a burzsoázia kultúrájáról?

TGM

Lukács, amikor ezekről a dolgokról beszélt, már csalódott kommunista volt és konzervatív, azért kellett a klasszikusokhoz fordulnia, mert a bolsevik forradalom kudarcot vallott. Ez érthető. De azért igaza nem volt, szerintem. A munkásosztály volt a történelemben az első szubaltern osztály, amelynek volt *magaskultúrája*. Addigi szubaltern osztályoknak miyük volt? Vallásuk és folklórjuk. A vallást kapták, a folklórjuk bizonyos értelemben a sajátjuk volt, ezek többé-kevésbé írástudatlan, orális kultúrák voltak, témáik: Érosz, panasz, munka, katonáskodás, halandóság. Ez a népdalok világa, gyönyörűséges és magasrendű, de kétségkívül nem rendelkezett azzal a komplex

eszközrendszerrel, amellyel az uralkodó osztályok: skolasztika és katedrálisok. A munkásosztálynak viszont volt filozófiája, társadalomtudománya, közgazdaságtana, politikája, politikaelmélete, és volt magas irodalma, művészete. Különösen azokban az országokban, ahol a modernizáció kései, ide tartozik részben Magyarország is, az anti-kapitalista lázadás mint olyan által inspirált művek a kulturális osztályidentitás lényegéhez tartoznak. A legjelentősebb magyar regény, Déry *A befejezetlen mondata*: kommunista regény. A munkásosztály olyan alkotókkal rendelkezik, mint Walter Benjamin és maga Lukács és Bloch és Aragon és Brecht és Déry és Sinkó Ervin és Peter Weiss. Természetesen ezek formailag nem különülnek el a polgári kultúrától, ugyanakkor azonban az tény, hogy megvolt a saját nyelvük, amellyel egy kulturálisan főlzabaduló populációhoz, a munkásmozgalmi emberekhez beszéltek. Amit durván mondott Radnóti Sándor, hogy a magyar kultúra baloldali kultúra, lényegében igaz. A modern kultúra többnyire valóban baloldali Magyarországon, ez az elmaradott országok specifikumaihoz tartozik: speciális volt az uralkodó osztály nálunk, nem volt igazán kulturált, és amennyiben mégis, akkor nem magyarul volt kulturált. Kialakult a munkásmozgalom saját kultúrája, illetve a munkásmozgalom maga alakított ki aztán a szocialista országokban egy ideig sajátos kultúrát. Nem állítom, hogy teljes újdonság jött létre, bár a két világháború között döbbenetesen jó kísérletek történtek, és az *avant-garde*-nak vannak olyan kísérletei, amelyekben fölsejlik, hogy milyen lehetett volna egy igazi nagy emancipációs forradalom saját kultúrája. Az *avant-garde* a specifikusan kommunista művészet, Malevics a *par excellence* kommunista művész. (Ezt a csalódott, múltba forduló Lukács már nem láthatta: neki Brecht barbár volt.) Mondok egy példát, amelyet kevesen ismernek. Van Szilágyi András erdélyi írónak egy *Új pásztor* című regénye, Párizsban jelent meg magyarul, az egyik legjelentősebb *avant-garde* regény, amit írtak Európában, egy román parasztokról szóló elképesztően durva expresszionista regény, és az égvilágon semmire sem hasonlít. Illegális kommunista írta, a hegyekben falusi körorvosként szerzett élményei alapján, de ez trágár-forradalmi poéma rabjairól a földnek. (Jól ismerem gyermekkoromban, ijesztően komor ember volt.)

A kultúrharc most tört ki, amikor nincs munkásmozgalmi kultúra, szép kis paradoxon. Nyilvánvaló, hogy a nacionalista-autoritárius kultúrpolitika kénytelen az egész modern magyar kultúrával mint olyannal szembefordulni. Mert ilyen országban a minőségi kultúra nem lehetett konzervatív, ahol nincs organikus uralkodó osztály és

hagyományos mandarinátus, főhivatalnoki elit. És azt kell mondanom, ma is a kultúra legjobb része lázadó és rendszerellenes az egész világon, amelyik nem az, az súlyosan pesszimiztikus és történelmellemellenes. Szimplán rendszerhű és rendszerapologetikus művészet vagy filozófia vagy társadalomtudomány nem nagyon létezik. Igazi apologetikus kultúra nem nagyon van a szó régi konzervatív értelmében. Éljen a király! – ilyen nincs. Senki nem mondja, hogy éljen a király. És azt se, hogy csak a lélek és a túlvilági élet a fontos. Ennek ellenére még a liberálisok között is olyan könyvek népszerűek, mint Reinhart Koselleck amúgy kiváló könyve, a *Válság és kritika* (1959, magyarul 2016), amely a hidegháború és Max Weber szellemében elutasít minden morális kritikát, mert az destruktív forradalomhoz vezet (s itt, tévedés ne essék, a fölvilágosodást, a szabadkőművesiséget, a forradalmi polgárságot hibáztatja, nem a kommunistákat). A magyar liberálisok – hát még a konzervatívok és a posztfasiszták! – is elutasítják a fölvilágosodást és a modernizmust, mintha enélkül lehetne liberális valaki: voltaképpen ők is konzervatívok, konzervatív antifasiszták, tehát a rendszer engesztelhetetlen ellenfelei, bár számos előföltetésük megegyezik a rendszerhű, szélsőséges médiajobboldalával – de nem mindegyik. Az emancipatorikus törekvések még polgári formájukban is haldokolnak.

Koltai Mihály Bence

Lukácsról és a kultúráról beszéltél az előbb. Hamarosan itt van a Tanácsköztársaság századik évfordulója. Mit mond, hogyan releváns '18–19 ma nekünk, amikor sok, bár persze nem minden tekintetben a Horthy-rendszerre emlékeztető rezsim alakult ki Magyarországon? Vagy csak megcsodálhatjuk a résztvevők heroizmusát egy lehetetlen helyzetben – a magyar állam területi integritása és a forradalom ügyének együttes felelőssége –, de konkrétan nincs mit kezdenünk vele?

TGM

Nagyon kell vigyázni evvel. Gondoljátok meg, szegény hazánkban úgy kell gondolkodni a kommunista forradalmakról, hogy Trockij orosz forradalomtörténete (amely egyrészt Caesar és Tacitus, másrészt Tocqueville és Michelet ötvözete, halhatatlan klasszikus) ismeretlen, hogy a Szemben a bíróval, az *Optimisták*, a *Visegrádi utca* olvasatlan, hogy a *Történelem és osztálytudat* semmilyen látható hatást

nem gyakorolt (ahol Lukácsot az öregkori kudarcos esztétikájáról ismerik még mindig), hogy a „kommunizmus” szóról sokan az ávóra asszociálnak, hogy némely baloldaliak maguk az 1930-as évek elavult, konzervatív terminusaiban („kollektivizmus”!) gondolnak saját magukra (evvel a liberális-konzervatív iskolák *vádolták* a marxizmust, helytelenül, hiszen a marxizmus nem az individualizmus ellentéte, hanem valami egészen más), hogy Révai nyomán még mindig avval mentegetik a marxista baloldalt, hogy mennyi derék nacionalista („*hazafi*”!) volt benne (ez pedig csak a sztálinistákra igaz, ők a moszkvai pörökkel egybeeső népfrentkorszaktól kezdve csakugyan nacionalisták voltak: a sztálini nyugatellenesség valódi örököse a mai kelet-európai *jobboldal*, amelynek a véleménye előtt a baloldalon is rengetegen meghajlanak, mint nekünk az internacionalizmus rejtegetni való szégyen vagy bűn lenne). Még a pártállam idején működött legjobb marxista történészek könyvei – Juhász Gyuláé, az *Uralkodó eszmék Magyarországon* vagy Szűcs Jenőé, a *Nemzet és történelem* – is feledésbe merültek, pedig ők leszámoltak a „nemzeti bolsevizmus”, az „árvalányhajas marxizmus” Révai-féle átkos örökségével, s milyen régen már! A fehér ellenforradalom, a keresztyén-nemzeti kurzus (Szabó Dezső szerint, aki belülről ismerte, a „görénykurzus”) köz-helyei és történelemhamisításai ma is élnek, mert a mai kurzus (igen hatékonyan) fölébresztette őket, s amelyeknek a fele semmi más, mint antiszemitizmus, méghozzá annak is a legósdibb fajtájából. Közvetlen tanulság egyébként nincs, a forradalmak inkább problémákat hagytak ránk: a forradalmi szervezet – párt, munkástanács, proletárdiktatúra, proletárdemokrácia – problémáit. „A kívülről bevitt forradalmi tudat” (Kautsky, Lenin) kérdése – habár burkoltan – ma is alapkérdés. Ugyanakkor természetesen fölvetődik a diktatúra és a forradalmi erőszak régi alapkérdése, amit nem lehet avval megválaszolni, hogy a fehérek még többet öltek. Nem lehet a Tanácsköztársaság kérdését sem a németországi vereségnek, sem az orosz forradalom tragikus kudarcának a kontextusától függetlenül vizsgálni, pedig a magyarországi kommünnek nem nagyon volt ideje egyik változatra se, de az aggasztó jelek (már 1919 nyarán) jól látszottak, az antanttal vívott reménytelen háborútól eltekintve is.

Koltai Mihály Bence

Az előbb említetted, hogy a munkásosztály az első szubaltern osztály amely saját intézményesült kultúráját tudott kifejleszteni. Az osztályelmé-

letről szóló írásodban* megkülönbözteted egymástól az osztály és a kaszt vagy rend fogalmait, és azt írod, hogy a modern kapitalizmus a munkásosztályt mint „rendet” a maga sajátos kultúrájával nagyrészt integrálta, illetve megszüntette. Hogyan lehetséges egy antikapitalista mozgalom vagy akár tudatosság, ha az a közösség, amely ebben érdekelt lenne, nem rendelkezik saját kultúrával, saját erkölcsi felsőbbrendűség-tudattal és osztálytudatossággal sem nagyon?

TGM

Ez kétségkívül probléma és valóban tragikus, különösen, ha belegondolunk abba, hogy a régi munkásmozgalom vágyott a különállásra, és ezt meg is valósította. Gondoljatok bele, a háború előtti nagyívű kelet-európai társadalomban, ahol mindenki félrészeg volt, ahol általános volt a nőmegvetés, és akkor ezek a két-három elemis szocialisták és kommunisták, akik feministák. Antialkoholisták. Nemdohányzók. Igazi hívő puritánok. Sokan közülük – abban a nyomorban! – vegetáriánusok, a köreikben nem illik csúnyán bánni a nőekkel, nem szeretik a házasságot, de lenézik a promiszkuitást: ezek az emberek senkihez és semmihez nem hasonlítottak. Ezeket a régi munkásmozgalmi embereket gyerekkoromban ránézésre megismertem, akár az utcán, merthogy másképp viselkedtek, másképp öltöztek, másképp beszéltek. Az, hogy az apám házimunkát végzett, főzött meg takarított meg mosogatott, meg ő vitt el engem nyaralni, hogy anyám egyedül pihenhessen, hallatlan dolgok voltak. Apám értelmiségi volt ugyan (anyám nem), de szegények voltunk. Ám akármilyen kevés formális oktatásban részesültek a kopott proli barátaink, ez bizony szekta volt, szektás vonásokkal, a külön életformának a gőgjével, amit persze be nem vallottak volna semmiért. Ez a fajta korporatív és szektárius különállás megszűnt. Ez a mai tömegkultúra egyik legfontosabb következménye, az osztályok kulturális, ideológiai és életformabeli különállásának megszüntetése. Ha úgy tetszik, egyik legfőbb vívmánya a második világháború utáni modern kapitalizmusnak, beleértve természetesen a szovjet típusú államkapitalizmusokat is. Lassacskán a burzsoáziának sincs magaskultúrája, a magaskultúra a magaskultúra specialistáinak a kultúrája. Kis ezoterikus szakma,

* Telling the Truth about Class. *Socialist Register*, vol. 42, 2006

amelyet csak a szakmabeliek értenek. Ma a költők költőknek írnak, mint a mikrobiológusok mikrobiológusoknak – ilyen még sose volt. A magaskultúra válságban van. Miért halt meg az *avant-garde*? Nem volt hova fejlődnie, a festészetben, képzőművészetben, a muzealizálódás és a műkereskedelem diadala miatt a pénz lett a hajtóerő, itt a *high modernism* győzött, más művészeti ágakban viszont (amelyek nem az arisztokratikus, nonkonformista gyűjtőktől, hanem a „közönség”-nek nevezett kifizetőktől függenek) ez nem lehetséges, mint a zenében, ott az *avant-garde* lényegében megszűnt.

A lényeg: valóban, a munkásosztálynak, egyáltalán a tőkével nem rendelkező néprétegeknek a saját önálló tudatformációja és életformációja nem lehetséges, ezt korábban sem akarta a polgári társadalom, hanem kényszerűségek következtében alakult ki. Kialakultak a nemzeti egységek, a tömegkultúra révén. A tömegkultúra anarchikus, szórt, destruktív, arra nem alkalmas, amire az uralkodó osztály igazából használná. A korporatív különállások, amelyek meghatározták a régi munkásmozgalmat, nincsenek jelen. Közben még mindig attól fél a burzsoázia és a hivatalos államvezetés mindenhol, hogy bár a plebejus ellenkultúra nincs már meg, de mi lesz, ha az értelmiség elkezd újra a kulturális forradalmat? Ettől láthatólag tartanak. Ez talán nem lehetetlen, bár én ezzel kapcsolatban sem vagyok túlságosan derűlátó, az a '68-as remény, hogy az egyetemek üzeméivé válnak az új tudat teremtésének, nem vált be, azért is kellett leverni '68-at hogy ne is válhasson be, de a fene se tudja, hogy mennyire lehetne nyitva ez a dolog ma.

Tény az, hogy a régi forradalmi pszichológia a szembenállás pszichológiája, amelyben a forradalmár azt mondta a megaláztatottnak és elnyomottnak, hogy *ti vagytok a jobbak*. Hiába mondja mindenki, hogy ti alacsonyrendűek vagytok, és durvák, és műveletlenek, és ostobák, és a testetekkel dolgoztok és nem a szellemetekkel, *ti vagytok a jobbak*. *Ti vagytok az igazi szellem, az igazi élet* – ez keresztyén retorika. Mint minden igazi nagy szubverzív mozgalom, azt mondja, hogy igazából nem az van fönt, aminek fönt kell lennie, hanem az kéne, hogy fönt legyen, ami most lent van. Az önzésnek, a gyilkolásnak, az erőszaknak, az elnyomásnak a kultúrája van fönt, és azt le kell rombolni. És erre jön az új jobboldal, és azt mondja e szubverzív vízió képviselőiről, hogy ők az elit. Abból az egyszerű okból, hogy elitisztikusnak kívánják föltüntetni, mint mindig, a szubverzíót. Ez szintén régi dolog. Mit is mondtak régen? Nem igaz az, hogy a munkásmozgalom a sokmillió munkás mozgalma, hanem néhány tucat zsidónak a mozgalma. Ez a fajta gyanú, a szubverzív mozgalmairól,

hogy az okkult elitek mozgatják a dolgokat, olyan régi, mint a világ, de érdekes módon ma is fönntartják, amikor igazából nincs is szubverzív mozgalom. A szubverzív mozgalomnak a pusztá csíráját is el kell taposni preventíve.

A szubverziótól való félelem az uralkodó körökben megint terjed, Magyarországon látványos, rendkívül erős, a nagyon sok esetben nem létező szubverziótól való félelem és irtózás, fantáziálnak róla egyfolytában. Ott is kommunistákat vélnek látni, ahol nyomokban sem fordulnak elő. A kérdés az, hogy joggal fél-e az osztályellenség attól, hogy fölújulhat a forradalmi szellem. Ez eldöntetlen empirikus kérdés – nem tudom. Tény, hogy mint korporáció, mint korporatív entitás nem áll fönn a munkásosztály, de kizsákmányoltak vannak. A kapitalizmus továbbra is kapitalizmus, és továbbra is elvonja az értéktöbbletet a termelőktől. Ez az égvilágon semmit nem változott, és bizonyos értelemben ez most már az a tökéletes, *A tőke* által leírt, totális rendszer, ami Marx számára még absztrakció volt. Azért írta le így ezt a rendszert, mert teoretikus műben egyszerűsíteni kell, és azokat az ellenerőket, amelyek ott működtek a kapitalizmusban, azt nem ott írta le, hanem mint forradalmár és lázító publicista, nem mint teoretikus. Ez a vegytiszta tőkés szisztéma, amit *A tőke* leír – s ami elvonatkoztatás. Mert van ez az elképesztő fluiditása a szisztémának, amelyet a technikai fejlődés, a demográfia véletlenszerűen irányít, van ez a hullámszerű mozgása ennek az egész folyamatnak, amelyet valóban semmiféle emberi szükséglet, vágy, erkölcsi célkitűzés nem irányít, hanem elég nagy mértékben véletlenek, a technikai fejlődésnek és egyebeknek a véletlenszerű következményei, és amely fejletlen automatizmusban és a maga ember nélküli spontaneitásában működik, teljes mértékben maga alá gyűrve minden emberi szándékot. Ez a kapitalizmus klasszikus marxi képe, és ez az, amit látunk. *A tőké*ben nincs benne a munkásmozgalom: nem szól róla. A *perspektívája* a munkásmozgalom, onnan nézi, ez az arkhimédészi pontja Marxnak, hogy a munkásmozgalom álláspontjáról nézi a tőkét, ez a *kilátó*, de a leírásban nem szerepel, csak mint az egyik tényezője a gazdasági változásoknak. Abban az egyben volt sikeres az 1980-as, 90-es évek nyugati neokonzervatív-neoliberalis hulláma, hogy rendkívül erőteljes, de valószínűleg nem szándékos csalást vagy tévedést vezetett be a kapitalizmus percepciójába. A „spontaneitás” szó a társadalomban kétféle dolgot jelöl, még hozzá egymással ellenkező dolgokat. Az egyik a kapitalizmus spontaneitása, amelyet egyszerűen sztochasztikusan, véletlenszerűen irányít a technikai, „gazdasági” (ha van ilyen, amiben

nem hiszek), demográfiai, társadalmi stb. fejlődés, akár a kulturális fejlődés is, amely idegen mindenfajta emberi intenciótól. A liberálisok úgy tesznek, mintha ez egy lényegű volna az autonóm individuumok spontán viselkedésével. Holott pontosan az ellenkezője az igaz. Az autonóm individuumok spontaneitása attól függ, hogy sikerül-e ennek a spontánul viselkedő, improvizáló, szabad, magán uralkodó, de másan nem uralkodó és mások uralmát nem is elfogadó individualitásnak saját akarata szerint élnie, a saját elvei és vágyai szerint élni. Ebben a spontán fluxusban élni, anélkül, hogy uralom alá kerülne. Ennek ellentmond a kapitalizmusnak a teljesen véletlenszerű, „random”, sztochasztikus vonása, ami egyszerűen nem engedi meg, hogy az emberek a saját életük fölött uralkodjanak, és nem irányíthatják, nem határozhatják meg a saját életüket úgy, ahogy szeretnék. Amikor azt mondják a liberálisok, hogy a kapitalizmusnak ez a fluid jellege lehetővé teszi a személy autonómiáját és a személyi változást, és a megújulást, hasonlót, ez egyszerűen nem igaz. Visszaélés a fogalmakkal. Két, ha nem is ellentétes, de eltérő dologról van szó. Ez nagyon erős mítosz. Az emberek továbbra is azt gondolják például, hogy annak a szabadsága, hogy az egyik kurva országból elmehetek a másik kurva országba, a szabadság szinonimája, ami nagyon fontos illúzió, nagyon régi kulturális eredete van. A forradalmi észjárásnak, szellemnek az elkülönülése ezektől az illúzióktól még hátravan.

Koltai Mihály Bence

Ahogy mondtad, minden szubverciónak alapvető gesztusa, hogy az elnyomottaknak azt mondja, hogy nem ti vagytok az alsóbb rendűek, épp ellenkezőleg, és ez rokon azzal, amit rousseau-i szocializmusként írsz le, és szembeállítasz a marxi megközelítéssel, amely nem állítja azt, hogy az alárendelt osztályok erkölcsileg, egyrészt, hogy elkülönülnének, másrészt, hogy felsőbbrendűek lennének, és nem is egy morális jellegű kritika, hanem történeti módszer. Az nem teljesen világos számunkra, hogy szerinted attól, amit rousseau-i szocializmusnak nevezel, végső soron meg kellene szabadulni? Vagy ez pszichológiailag elengedhetetlen része minden radikális mozgalomnak?

TGM

Ahogy vesszük. Ugyanis le lehet fordítani a szűkebben vett marxista szocializmust morális terminusokra. Jelese, ha morális terminusokat

használunk, akkor azt mondja a marxista proletár: az én proletár életformám a kizsákmányoltság, alávetettség és elidegenítés életformája – rossz. Én egyszerre két fajta transzcenzust hajtok végre, a forradalmi transzcenzusra megváltozik a világ, és én megtérek, én jobb leszek, nem leszek elidegenedett, nem leszek alávetett, megváltozom. Az én proletár életformám az üzemben vagy a szállítási vállalatban vagy a boltban vagy a hivatalban történik meg, az alávetett és elnyomott emberé, és az alávetett és elnyomott ember éppúgy megtestesíti az elnyomatást és az alávetettséget, mint az elnyomó és az alávető, ő a másik része a képletnek. Tehát nekem meg kell változnom, mindenkinek meg kell változnia, a burzsoának is meg kell változnia, szabadok leszünk, mert így nem vagyunk jók. Nem igaz, ha azt mondja a forradalmi szónok, hogy jobbak vagytok. Mert még nem. Le lehet tehát fordítani így, gondoljunk Blochra, ezt a forradalmi korszak nagyon erőteljesen fejezi ki, megvan a pátosza ennek az erőteljesen negatív, bizonyos értelemben negativisztikus marxista nézőpontnak. Brecht a legjobb példája ennek, nem idealizálja a proletárt, ő csak azt mondja, hogy ez a proletárnak a kínja, ez a negativitásba való beletaszíttottsága, ez lehetővé teszi erkölcsfilozófiai tekintetben azt a nagy ugrást, amely a forradalomhoz vezet.

Rousseau abból indul ki, hogy az ember szabadnak születik, mégis mindenhol láncokban van. Hogy az emberi természetben, az emberi mivoltban benne rejlik a szabadság, amelyet a társadalom, a civilizáció elnyom. Ez nagyon erős tétel, és az egyik legnagyobb fejleménye a kultúra történetének, hogy ezt valaki így gondolta először a világon, szemben mindenkivel, beleértve az egyházat is, amely szerint úgyszintén a barbárságnál jobb a civilizáció. Nem tekintette szabadnak azokat a természeti lényeket, akik elszigetelten a többi embertől realizálták a szabadságukat, nem a remete, a vándor, nem a vadász, nem a magányos tengerjáró, ha voltak ilyen emberek, volt az eszményük, hanem az együttműködő szociális lény. Ezt minden társadalom így gondolja, és erre jön Jean-Jacques, és azt mondja, hogy nem igaz, hogy a magány jó, hogy minden társadalmi szervezetség *ab ovo* romlott, a kultúra mint olyan megtévesztő. Óriási jelentősége van, mert ez büszkeséget szerzett minden kítaszíttottnak. És a mai napig ez az örökség vigaszul, méltóságként és büszkeségként szolgál számtalan boldogtalan, szegény embernek. A szocializmus az utóbbi évszázadok alatt átvette a keresztyénségnek a vigasztaló szerepét. Van magva az embernek, amely nem a társadalomból származik, hanem csak az enyém. Ezek nagyon nagy dolgok, és én egyébként egy rajongó

Rousseau-olvasó vagyok, félreértés ne essék, s bár nem hiszem, hogy Rousseau-nak végül igaza van, de azért ez lenyűgöző és történelmi szerepében elképesztően jelentős. Rousseau végrehajtotta azt az alapvető filozófiai föladatot, hogy megmutassa, hogy semmi nem olyan, amilyennek látszik. Semmi nincs úgy; minden más. Ezért tanítványa Kant Rousseau-nak. Nyilvánvaló, hogy a modern filozófiának ez az alapvonása, Marx is ehhez tartozik. Marx mit mond? Ami dologinak látszik, az személyi, ami személyinek látszik, az dologi. Ez Kant. Ez a nagy-nagy lázadás, a XVIII. század végétől a XIX. század utolsó harmadáig, amikor nagy és még nagyobb gondolkodók egyike a másika után mondja, hogy minden másképp van. Amit Marx még radikálisabban mond, az a következő: az embernek, az emberi életnek ezek az átkai nem örökkévalók, hanem történelmi jellegűek. Nem igaz az, hogy minden társadalmi formációban ugyanaz az eredete az emberek közötti különbségtételnek, egyenlőtlenségnek, kizsákmányolásnak, elnyomásnak. Hanem más-más természetű. Megmutatja azt, hogy reális haladás történt a polgári társadalomban, van szabadság a polgári társadalomban. Van szabadság, vannak jogok, ez nem hazugság. S épp ez az érdekes benne. Azt írja le Marx, hogyan lesz a polgári szabadság a kizsákmányolásnak az egyik instrumentuma: ez démoni képezt fest a kapitalizmusról, kétségkívül, ehhez képezt Rousseau rózsaszínű. És nyilvánvaló, hogy az orosz és a kínai forradalom nem lehetett más, mint „rousseau-ista” forradalom. Paraszti forradalmak voltak, olyan országokban ahol valóban fönálltak a rendi különbségek, ahol a mintegy „természeti” különbségtétel a kasztok és rendek között megmaradt: nemesség, személyes függőség, személyes szolgaság, az alsó rendek szexuális kiszolgáltatottsága, testi fenytés, a prekapitalista társadalmakra jellemző, bár később is fönmaradó képletek. Nem lett volna, nem is volt más lehetőség. Nemrég kezembe vettem Juhász Ferencnek az ifjúkori műveit (azért jutott eszembe, mert a Néprajzi Múzeumot kiverik a Kossuth térről, és mivel a Néprajzi Múzeum lényegében a parasztokról szól, ezzel egyúttal megszűnik az évezredek át elnyomott parasztságnak a jelenléte a társadalom szimbolikus középpontjában), újra olvastam az *Apámat, A tékozló országot. A tékozló ország* százötven oldal borzalmas fájdalomsikoly, arról, hogy mi történt a parasztokkal, ezredévek óta – iszonyatos. Sok embernek kevés fogalma van arról, hogy mit jelent az elnyomásnak az a fajtája, amikor az embert verik és erőszakolják, korbácsolják, és rákényszerül, hogy térdre boruljon és kezét csókoljon a kínzóinak. A történelemnek ez a pokoli, fájdalmas, fontos szakasza évezredekig tartott, most kezd

talán véget érni. Az úgynevezett fejlett világban, azaz a *fehér* világban (legyünk konkrétak és illúziótlanak) nagyjából véget ért. És kezd mássutt is véget érni. Szükség lenne erre a radikálisan historista és ebben az egyszerű értelemben nem moralizáló fölfogásra, ami a marxizmus. Persze van egy másik lehetőség: hogy véget ér az egész és az emberi fejlődés nem folytatódik, megcsúsz a fene... De ha nem ez lesz, akkor a társadalomnak meg kell küzdenie ezekkel az intuitív módon nehezen átgondolható dolgokkal, mint az absztrakt rendszerek a digitális technikától és a matematikai természettudománytól magáig a tőkés kizsákmányolásig.

Koltai Mihály Bence

Mi lehet a baloldal perspektívája ma, amikor befordulunk egy sötét szélsőjobbaldali ciklusba és elképzelhető forgatókönyvnek tűnik, ahogy mondtad, valamiféle civilizációs szétesés és/vagy világháború? Hol látod a remény forrásait? És ehhez kapcsolódva egy felvetés: beszélj az etnicizmus-tanulmányokban arról, hogy a mai radikális (eticista) jobboldal bizonyos értelemben nihilista, nem hisz közérdekben, közjóban, általában a racionális diszkusszió lehetőségében, hanem csak a biológiai „realitásban”. Ilyen értelemben nagyon is materialista viszont. Ebben a kontextusban nem látod-e úgy, hogy a baloldalnak bizonyos mértékig igenis utópistának kell lennie, ti. többet kell beszélnie egy posztkapitalista társadalom elképzeléseiről, tervezésről, alternatív tulajdonformákról és így tovább, tehát konkrét materiális érdekeket kellene szembezegeznie, a morális kritika helyett vagy mellett, a kegyetlenség korszakjelével?*

TGM

Hogy a végéről kezdjem, én azokat az utópikus energiákat, amelyeket itt-ott lehet tapasztalni a baloldalon, azokat túl szerénynek tartom. A barkácsolás sosem tartozott a kedvenc foglalatosságaim közé. E sötét korszakba már befordultunk, ez nem lesz, hanem már van, még ha csak az elején is tartunk még. Ami a reményt illeti, nemcsak a jövőből, hanem a múltból is vannak energiák: hol van politikai akarat ezeknek a dolgoknak a föltartóztatására? Ott, ahol

* Ethnicism After Nationalism: The Roots of the New European Right, *Socialist Register*, vol. 52, 2016

az antifasiszta hagyomány a nemzeti tradíció része. Spanyolország, Portugália, a volt Jugoszlávia, Görögország. Ott a „kommunista” szó nem gyalázatot jelöl. Kifacsart módon ez Németországban is megvan a mai napig, de ott inkább negatív módon, a tabuk rendszerén keresztül, és foltokban másutt is előfordulhat a világban. Nem lehet eltakarni azt a tényt, hogy 1934-ben azért a bécsi munkások mégis fegyvert ragadtak a fasizmus ellen, ha vereség is volt. És voltak emberek '45-ben, akik fölszabadulásnak érezték a fölszabadulást, még ezekben a szörnyű országokban is, ahol a fasizmus többségben volt. Előjöttek a pincékből a '19-es forradalmárok '45-ben. Volt Magyarországon a *Vésztoi Köztársaság*, a Viharsarokban, egy nagyközségben, ahol erős vörös őrség, tanács, mindenféle volt '19-ben. 1945-ben aztán, amikor a régi hatalom elmenekült, még be se jöttek az oroszok, ezek előjöttek és megalapították a kommünt és kikiáltották a *Vésztoi Köztársaságot*, '45 márciusában. Bejött a kommunista párt, és azt mondta: a mi programunk a földosztás és a többpártrendszer. Mire ők azt mondták, hogy egy nagy túró! Kommün lesz, semmiféle földosztás nem lesz, hanem kommün és kommuna, és más párt, mint a kommunista párt, nem lesz, úgyhogy mars ki! – mondták a népfrontos és koalíciós politikát folytató kommunista pártnak. Ez feledésbe merült persze teljesen. A másik pedig a mai kapitalizmus radikális jellege, amelyet a digitalizáció, a robotizáció, az automatizáció stb. alakít: egyre kevesebb a külső akadály a fölhalmozásnak, a terjeszkedésnek, az értékesítésnek, míg a régi kapitalizmusban rengeteg természeti megtechnikai akadály volt, ma mindenhová eljuthat. Ez valóban ahhoz a nem indokolatlan képhez vezet, hogy a horizontot teljesen betölti a kapitalizmus, és éppen ezt teszi a helyzetet kommunista szempontból is radikálissá. Mert itt most már nem arról van szó, hogy kivel fogunk össze. Itt már valóban az van, hogy ha a kapitalizmus ilyen mértékben erősödik és terjed tovább, ami persze egyben a bomlást és az anarchiát is jelenti, mert a piacnak az a természete, hogy minél sikeresebb, annál veszedelmesebb meg annál képesebb az összeomlásra, annál inkább közelíti a természeti határait. Elvileg nem lehetetlen, hogy az emberiség egy része ennek a tudatára ébred, és akaratának a befolyása alá kívánja hajtani az iránytalan, destruktív és negatív „fejlődést”. Mert most már nem volna lehetetlen ezekkel a digitális irányítási formákkal az emberiség valódi szükségleteinek az uralma alá hajtani a technikai rendszert. Igazából meg lehetne csinálni, anélkül, hogy a tervezés föltétlenül elképesztő merevségekhez, központosításhoz és erőszakhoz vezessen. A centralizált tervezést alkalmazó szocialista iparosító gaz-

daságok szörnyű vonásai részben nyilván az elmaradottságnak voltak köszönhetőek, részben pedig kénytelen voltak erőszakot alkalmazni annak érdekében, egyszerűen hogy rávegyék az embereket, hogy az utasításokat kövessék. Ma ennél gazdagabbak és szubtilisabbak vagyunk technológiailag, a technológia mindig egyfajta társadalmi rendszert szolgál. A nodális struktúrája a digitális rendszernek ugyan teljesen megfelel a piaci rendszernek, azt követve alakult ki, de át lehet alakítani. Szemben magával az egész kapitalista gazdasággal, amivel nem lehet politikailag elbánni, ez most már világossá vált. De a rendszer olyan mértékben szabadítja fel a negatív energiákat, oly mértékben teszi szabaddá a legragadozóbb típusú viselkedést és gyűlöletet a gyöngébbel szemben, miközben a társadalomnak ez ellen nincsenek erkölcsi érvei, hogy az hallatlan. Nero alatt mindenki tudta, hogy Nero gonosz, csak nem voltak elég erősek, hogy megdöntsék a hatalmát. Nem volt kérdés, hogy nem úgy kell viselkedni, ahogy Nero meg Caligula viselkedik, ez még a nagyon is illúziótlan római történetírásban is egyértelmű. Ma viszont ez nem egyértelmű. Kétségkívül elképzelhető, hogy egy ilyen totális és radikális negativitással szemben feltámadnak utópikus energiák. Ezt el tudom képzelni. Nyilvánvaló, hogy ilyen radikális elnyomó rendszerrel szemben radikális energiák támadnak föl. Hogy milyenek lesznek, azt nem tudom. De megint csak hadd éljek egy rendkívül szimpla és közhelyes analógiával, és ez a keresztyénség. Borzalmas volt a hanyatló hellenisztikus és római birodalom, szörnyű kegyetlenség, borzalmas züllés, erőszak, szadizmus, és akkor fölálltak, és azt mondták: szeresd felebarátodat, mint tenmagadat. Hogy ha megütik bal orcám, odafordítom a jobbat. Ennél nagyobb tagadása a fönnállónak nehezen lehetséges. Az elleneszmény nem párhuzamos társadalom volt, hanem egy olyan fölfogás, amely nem törődött a holnappal, amely majd gondoskodik magáról: a mezők liliomai, az ég madarai. Mi volt az eszménye? A szüzesség. Nem érdekelte, hogy lesz-e gyerek, hogy fog-e folytatódni családunk és népünk, mit fogunk enni: „a világ” teljes elutasítása. Maga a „világ” szó a keresztyén hagyományban a rosszat jelenti. Meg is maradt a romantikában: „én és a világ” – régi romantikus klisék. A rideg világ meg én a forró szívemmel. A világ csakugyan rideg, és a lélek nem talál otthonra, az emberek nem véletlenül olvasnak érzelmes szövegeket. Vigaszra vágynak, és joggal. Én is, te is. 1968 a szerelem és a zene éve volt. Úgy is kell! Nem tartom elképzelhetetlennek, hogy a radikális tagadás újjászülessék. Én magam személyesen átélem ennek a szűkségletét, vagy a vágyát a teljes elutasításnak. Türelmetlenné kezdek

válni a reformizmusokkal szemben, amelyeket egyébként tisztellek, mert nem érzem sem filozófiailag, sem politikailag, sem érzelmileg, sem kulturálisan adekvátnak, mert *nagyobb a baj*. Abban, hogy a régi szocdem-bolsevik, prózai, pozitivista, evolucionista, fordista-etatista módon a hagyományos munkásmozgalom újraszerveződjék, nem hiszek. Azok az idők elmúltak. De az emberek szükséglete, hogy autentikus és szabad életet éljenek, nem múlik el. Ez újjászületik újabb és újabb formákban, és ennek még mindig ez a gazdasági és társadalmi rendszer a legfőbb akadálya. Az erkölcsprédikációval pedig már csak azért sem megyünk semmire, mert egyszerűen nem helytálló. Ennyiben, ha úgy tetszik, magam is rousseau-ista vagyok: a társadalom az oka szenvedéseinknek. A társadalmat és a történelmet pedig, szemben a mitikus emberi természettel, meg lehet változtatni. A szenvedés nem örök. Azt hiszem, a fasisztáknak is rossz. Nem jó élet ez, kedves fasiszták. Lehetne sokkal boldogabban élnie mindenkinek. Valamennyiünknek. Világ proletárjai, egyesüljetek – ti is.

Készült: 2018. augusztus 30-án.